

III. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ – РУСИ СЕРЕДИНИ XIV – SEREDINI XVII СТОЛІТЬ

3.1. Історичні умови і особливості формування української культури XIV-XVII століть

Тривале згасання Київської Русі – політичного і етнокультурного об'єднання східних слов'ян, на чолі якого стояв стольний Київ, а на місцях правили різні гілки династії Рюриковичів, розтягнулося більш ніж на століття з 1240-х по 1340-і роки. Економічна і політична дезінтеграція стародавньої Русі стала очевидною в роки володарювання Золотої Орди – західної околиці величезної Монгольської імперії, яка протягнулася від Китаю до Європи.

Розпад єдиного руського духовного і церковного простору ознаменувався перенесенням в 1300–1309 рр. кафедри митрополита Київського і всія Русі до Владимира і далі – до Москви, а також створенням у 1303 р. окремої Галицької митрополії. У 1340 р. при загадкових обставинах помирає останній галицько-волинський князь, і претензії на його володіння висувають литовські князі, польський і угорський королі. Війни за "галицький спадок", що тривали до 1380-х рр., знаменують собою остаточний розвал політичної спільності Русі: ніхто з представників династії Рюриковичів – колись міцно спаяної "княжої братії" стародавньої Русі, не взяв участі в розподілі галицько-волинських земель.

З другої половини XIV до середини XVII ст. практично всі землі України опинилися під владою Корони Польської і Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, що об'єдналися в 1569 р. в Річ Посполиту. Усвідомлення самотності і окремішності західно-руських земель (майбутньої України і Білорусії) і земель східно-руських (майбутньої Росії) загострилося завдяки політичній відособленості цих територій. Православне населення Польського королівства і Литовського князівства починає відчувати себе окремим етнокультурним цілим – "русинами", різко відмінними і від "литви" з "ляхами", що сповідували або язичество, або католицтво, і від православних "московитів", підданих великого князя Московського. Відокремлювання української і білоруської народностей відбувається дещо пізніше, чому сприяло виникнення в Нижньому Подніпров'ї козацтва, що надовго стало символом України.

Характерною ознакою національного розвитку пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу була приналежність етнічної самосвідомості виключно представникам вищих, привілейованих станів: князям і магнатам, шляхті, верхівці міщанства, духівництву.

У культурному розвитку українських земель у цей т. зв. литовсько-польський, період, мала місце низка особливостей. По-перше, візантійська (греко-слов'янська, а не римська) традиція переважає в культурі, особливо духовній, художній. По-друге, культура русинів на довго виявляється не спроможною генерувати щось нове, виконуючи тільки консервативну, охоронну функцію. Руйнування соціокультурних структур Київської Русі, втрата темпів розвитку різних форм культурної творчості змушує перейти до масового засвоєння досягнень західноєвропейських народів. Монгольська

навала, золотоординський режим, постійні прикордонні конфлікти з татарами знищують цілі пласти культури, особливо елітарної, затримуючи культурне творення. І тільки згодом культура українців, перебуваючи на межі православного і католицького світів, християнської і мусульманської цивілізацій, активно включається в діалог культур, завдяки чому значно збагачується, самотньо відповідаючи на культурні виклики, кинуті сусідами. По-третє, головна зміна в умовах розвитку культури – руйнування князівської держави. М.Грушевський стверджував, що падіння державності не дозволяє нормально розвиватися українській культурі, підрізає її на самому корені.¹ Культура "державних", пануючих націй мала переваги перед недержавною культурою українців: остання відчувала зневагу і навіть утиски.

Відносно сприятливі умови культурного розвитку склалися в Литовському князівстві. Приєднуючи до себе українські землі, литовські князі запозичували культуру Київської Русі: православ'я, суспільний устрій, правові норми, писемність. Становище різко змінилося після Люблінської унії і переходу центральних і східних українських земель до Польської корони (1569 р), що проводила доволі жорстку лінію щодо "східних схизматиків". З кінця XV ст. культура польського суспільства, що якраз перебувало у фазі розквіту аристократичної державності і знаменитих "золотих шляхетських вольностей", виконувала культуртрегерську, донорську функцію по відношенню до культур Східної Європи. Україна, таким чином, усупереч усім тяготам напівколоніального становища через польську державність зітнулася з культурним життям Європи, пізнала її досягнення і вплела їх у канву власних самотніх традицій. У суперництві з українською культурою польська вигравала як тому, що була державною культурою, так і тому, що друга офіційна мова Польщі – латина – зближала її з динамічними католицькими і протестантськими культурами Заходу, а також відкривала багатющу спадщину античної традиції Риму. Українська ж культура опинилася в латинському морі, що накочується, оберненою у візантійську ретроспективу, в минуле. Стародавні візантійські джерела вичерпувалися (у 1453 р. внаслідок захоплення турками Константинополя була ліквідована Візантійська імперія, мала місце еміграція грецьких учених, письменників і художників до Італії або Московії), а нові не наповнювали українську культуру. Мало того, навіть грецька мова Візантії, яка

¹ Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – К., 1997. – С. 137.

могла дозволити повною мірою залучитися до античного коріння Еллади, на відміну від латини в Західній Європі, зовсім не була широко поширеною на православних землях Східної Європи. Знання грецької мови – прерогатива вузького прошарку церковних інтелектуалів.

У межах чужої держави, за умов полонізації і окатоличення аристократії православне духовництво перетворюється на одного з головних носіїв національної спадкоємності і ідентичності. На відміну від католицизму, православ'я не знало целібату – безшлюбності нижчого і середнього приходського духовництва. Завдяки цьому священницькі династії виявлялися здібними до вирішення завдань національної аристократії, що денационалізувалася. Церква і її служителі беруть на себе не тільки душпастирські функції, а також функції культурні і політичні. Ототожнення католиків з поляками і православних з русинами починає абсолютизуватися: етнополітична і територіальна консолідація нації поступається місцем етноконфесійній. Відтепер православний – це русин, католик – поляк, а перехід в інше сповідання розглядається як національна зрада. Подібна, вкрай небезпечна для держави, поляризація тільки і могла забезпечити збереження культурних традицій України-Русі, захищених тепер не потужністю держави, а авторитетом релігійної догми. Тому захист православ'я виходить далеко за рамки конфесійної боротьби. Православ'я стає стрижнем національно-культурного руху, об'єднуючи священників, шляхту, міщан, козаків, навіть селян. Тому сплеск релігійно-культурного життя в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст. називають "національно-культурним відродженням".

Навіть українська (руська) аристократія (князі, магнати), що асимілюється в польському етнокультурному середовищі, часто в своїх діях апелює до православ'я, до захисту його культурно-релігійних цінностей. Ще яскравіше релігійне забарвлення отримує культурна діяльність міського населення – міщан. Зацікавлене в ліквідації правової нерівності серед городян за етнорелігійною ознакою, міщанство створює свої об'єднання – братства. Ці православні общини увібрали в себе кращі традиції староруських братчин і організаційні елементи західноєвропейських цехів і гільдій. Початкові цілі братств – організація взаємодопомоги (спільні бенкети, весілля, похорони, відправлення релігійних обрядів, допомога вдовам і сиротам) – дуже скоро переросли в завдання загальнонаціонального масштабу. Найстарішим і

авторитетнішим було Львівське Успенське братство, що отримало в 1585 р. від константинопольського патріарха релігійне самоврядування (ставропігію). На утриманні братства, в яке входило всього лише близько 30 сімейств, знаходилися школа, лікарня, друкарня, бібліотека. На початку XVII ст. за зразком львівського створюються братства в містах Рогатині, Острозі, Галичі, Кам'янці-Подільському, Красноставі, Самборі, Києві, Луцьку, Немирові, Вінниці тощо. Навколо братств об'єднувалися учені, письменники, видавці, педагоги, політики. Братства підтримували зв'язки з багатьма культурними центрами України, Росії, Білорусії, Молдавії, Греції, Сирії. Українські братства виступали за право мирян брати участь в управлінні церковними справами і контролювати діяльність єпископів. Братства прагнули очистити релігійне життя від пишної обрядовості, бажали зробити її "дешевою" і загальнодоступною. Ці вимоги братчиків були співзвучні цілям західноєвропейських реформаторів. Багато братств добивалися у Константинопольського патріарха ставропігії – звільнення від підлеглості в церковних питаннях місцевим єпископам. У другій половині XVII ст. діяльність братств згасає. Тільки у Львові і подекуди на західних землях братства збереглися до середини XVIII століття.

На початку XVII ст. Запорізька Січ бере на себе захист православної церкви, чим іноді шокує самих священників. Козаки, що билися найманцями практично в усіх європейських конфліктах, знайомлять українське суспільство із зарубіжними технічними, виробничими і культурними досягненнями. Верхівка козацтва виступає з претензією на консолідацію кращих національних сил, щедро одаряє храми, протегуючи мистецтву і активно беручи участь в організації освіти. Зусиллями козацтва Київ відроджується як всеукраїнський центр. Тут у 1621 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, авторитетний військовий і політик, що прагнув до мирного вирішення конфлікту між козаками і шляхтою, всупереч схваленим королем рішенням Брестського церковного собору 1596 р. сприяє відновленню ліквідованої православної митрополії. Все Військо Запорізьке вступає в Богоявленське братство Києва. При храмах організуються школи, шпиталі і притулки для старезних козаків, кобзарів тощо. Затверджується і загальне правило: частина військової здобичі – одна третина "від всякого весла і меча" – віддавалася церкві. Пророчо передрікаючи роль козацтва, як авторитетного вождя нації, новий митрополит Іов Борецький у маніфесті до польського уряду ("Протестація", 1621 р.) зв'язує

козацтво з минулим Русі, демонструючи спадкоємність української історії від княжих до козацьких часів.

Отже, без захисту власної держави, при мінімальній участі національної аристократії, при критичному становищі традиційної православної церкви, але при активній участі "громадянського суспільства" – козаків, міщан, священників, дрібної шляхти формувалася українська культура.

3.2. Українська культура і європейське Відродження

Перебуваючи у складі Литовсько-польської держави, Україна сприйняла вплив європейських ренесансних тенденцій. Понад усе ідеї Ренесансу (Відродження) позначилися в освіті, літературі, філософії, художньому сприйнятті. Ренесансний гуманізм, відмічений особливим інтересом до земних, людських цінностей, виразно проявив себе в українсько-польській поезії і літературі другої половини XV–XVI ст., що створювалася на латинській мові. Видатними ново-латинськими поетами і письменниками України були Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна і Станіслав Оріховський-Роксолан. Помітну роль у становленні ренесансної течії зіграли також польсько-українські поети Григорій Русин із Самбора, Себастьян Кленович, Симон Пекалід та інші.

Культура Ренесансу елітарна і орієнтована на античні греко-римські зразки, що припускає погляд на державу не як на власність володаря, а як на співтовариство громадян, "республіку" (*respublica* – "загальна справа"), звідси – увага до своєї Вітчизни, діянь предків, вимога гідного продовження їх слави. І тут була вельми до речі історія старої княжо-дружинної Русі – наскрізь елітарної.

В українській літературі XVII ст. цілком в ренесансному дусі окреслюється коло "культурних героїв нації" – зразків "ідеальних громадян", гідного наслідування і преклоніння. Для їх опису використовувалася система штампів, яка успадкувала візантійські першоджерела – риторичні канони прославлення імператорів, що говорить про переплетіння старих і нових тенденцій в культурі України. Володимир Великий – це Першохреститель, Костянтин Острозький – Відновник і Захисник благочестя, Петро Могила – Оборонець Русі.¹ В історичній літературі постійно підкреслюється культурно-

¹ Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) // Генеза. – 1997. – № 1 (5). – С. 119, 123.

політичний зв'язок з Київською Руссю, що була нібито зразковим християнсько-монархічним співтовариством. Пояснення історичних подій в новому літописанні спирається вже не тільки на провіденціалізм, коли будь-яке явище розуміється як прояв Божої волі, провидіння, а також на прагматизм, відповідно до якого причинно-наслідкові зв'язки подій криються в людських інтересах, бажаннях і пристрастях, пороках і чеснотах, розумі і безумстві, тобто в земних причинах. Так, у Густинському літописі (імовірний автор Захарія Копистенський, 1620-ті рр.) викладена історія України-Русі з княжих часів до 1597 р. Текст містить посилання на давньоруські, староукраїнські, візантійські, литовсько-руські хроніки, що додає літопису науковий характер. Цікавою інформацією насичений Львівський літопис (1498–1649 рр.), а також Острозький літописець (1500–1636 рр.).

У літературі разом із церковнослов'янською мовою все частіше використовувалася мова, насичена українськими розмовними словами і зворотами, що робило книги доступнішими. Її називали "проста руська мова", яка прийшла в літературу з актових документів XIV-XV ст. Вона не була розмовною, вона відносилася до так званого "середнього стилю" (між "високою" церковнослов'янською та "низькою" просторозмовною). За словами Я.Ісасвича, "ті, що писали "простою мовою", наближували її до розмовної настільки, щоб зробити зрозумілішою, і, в той же час, прагнули зберегти різницю, яка засвідчила, що це все ж не просторіччя, а своєрідний "середній стиль" писемної мови. По суті, вони свідомо робили цю мову штучною, насичуючи її нерозмовними словами і формами. Інколи полонізмів настільки багато, що це майже польська мова, лише з іншою фонетичною системою і записана іншою графікою".

Отже, у лексичному плані це була мова, що поєднувала українські, церковнослов'янські, польські, латинські слова. У 1556–1561 рр. в перекладі цією "простою мовою" з'являється Пересопницьке Євангеліє. Деякі дослідники пов'язують Пересопницьке Євангеліє з впливом протестантизму, оскільки протестанти особливий акцент робили на перекладі латиномовного писання мовами європейських народів. Однак навряд чи можна проводити такий прямолінійний зв'язок. На думку видатного мовознавця А.Кримського, це не більше ніж історіографічний стереотип: "потрібно поставити знак запитання над тезою, ніби народна мова в священних книгах є лише плід тільки протестантської пропаганди: вона систематично проникає в писемність з

самого її початку, сама по собі, завдяки природному чиннику – національності переписувачів". До того ж, православна церква, на відміну від римокатолицької, ніколи не мала жодних догматичних чи канонічних заперечень щодо перекладу Св. Писання мовами тих народів, які приймали християнство візантійського зразка. Позиція римської церкви, яка сакралізувала латину, давньогрецьку та давньоєврейську, критикувалася православними богословами як "триязична ересь".

Одночасно виявляється протилежна тенденція: вдосконалення літературної та офіційної мови на церковнослов'янській основі, освяченій авторитетом християнських святих. І якщо Пересопницьке Євангеліє виходить "простою мовою" (її ще називають "староукраїнською"), то перша вітчизняна друкована Біблія – Острозька – вже церковнослов'янською.

Зароджується національний епос у формі історичних пісень і дум. Він базувався на місцевому східнослов'янському корінні, хоча і відчув дію епічних традицій степових народів. Головним персонажем народної героїчної поезії, на відміну від княжо-дружинних часів, стає козак – воїн, патріот, гуляка, майже чаклун (укр. "характерник"), непереможний ні в бою, ні в полоні, як, наприклад, – козак Байда (князь Дмитро Вишневецький), Мамай, Самійло Кішка, Федір Безридний. Проте у друці поширення дістала так звана "монастирська поезія". Це поетичні твори ченців різних українських монастирів, де провідними темами, що надихали поетів на творчість були прихід антихриста, боротьба з ересями, боротьба з язичництвом, осуд різних гріхів, осуд римокатоликів та папи і т.п. ("Доколі ж, о папо, висишся на Христа, будет бо от него на грешники помста, достоїн ти святий крест честію почитати, пред которим біси звикли трепетати...")

Активно розповсюджується книгодрук. Першу друкарню відкрив у Львові Іван Федоров (1573 р.). Пізніше друкарні з'являються в Острозі, Стратині, Києві і інших містах. У 1574–1648 рр. налічувалося понад 20 приватних, монастирських, братських; стаціонарних і пересувних друкарень.

У другій половині XVI ст. в Острозькій і Львівській школах уперше на українських землях з'являється театр. Пізніше такі театри починають працювати і в інших навчальних закладах, досягаючи вершин у Києво-Могилянському колегіумі. І якщо шкільний театр елітарний, то інший театр – вертеп – цілком демократичний. Він виник у вигляді лялькових спектаклів у вертепній скриньці у другій половині XVI ст. На Різдво спектаклі вертепів у

виконанні міщан і селян продовжувалися в незмінному вигляді до 30-х років XX ст.

З другої половини XVI ст. починається новий етап в розвитку української музики. Розповсюджується музична освіта, з'являються цехи з виготовлення музичних інструментів, складається багатоголосий (партесний) спів по нотах без супроводу, а також різновид нотно-лінійного запису – "київські прапори". Українські наспіви і танці стають модними по всій Європі. При дворах, на весіллях королів і вельмож звучать гопаки і козачки, як екзотичний символ простонародної ідилії, пасторалі.

Наведені приклади зародження нової української культури свідчать, що вона живо сприймала окремі елементи європейського ренесансу, знаходячись, проте, на його периферії і навряд чи вносячи щось своє – нове.

3.3. Релігійне життя в Україні XIV-XVII століть: православні, католицькі і протестантські впливи

Прологом до українського "культурно-національного відродження" другої половини XVI – першої половини XVII ст. послужив другий південнослов'янський вплив XIV–XVI ст. Якщо перший вплив, пов'язаний зі св. Кирилом і св. Мефодієм, мав мовно-літературну спрямованість, то другий відрізнявся загальнокультурною і богословською орієнтацією, будучи злиттям літературних, етико-релігійних ідей і реформаційних рухів.¹ Поштовхом до нього стала діяльність болгарської Тирновської школи патріарха Євфимія Тирновського. В Україні її ідеї розповсюджувалися митрополитами Кипріяном і Григорієм Цамблаком. Набуває впливу містична теорія греко-візантійського аскетизму – ісихазм (засновник афонський чернець Григорій Палама), а також еретичні ідеї заперечення Святої Трійці, молитов святим і Божій Матері, сумніву в божественності Христа².

На думку низки дослідників, у ці часи в результаті синтезу народної і книжної культури закріплюється самобутній стиль мислення українців. На відміну від західноєвропейської традиції, переважає пошук не істини, а правди, збагнення драми життя. Духовна енергія виливається не у формі філософських трактатів, спекулятивного теоретизування, а насичує глибинним філософським

¹ Лихачев Д. С. Прошлое – будущему. – Л., 1985. – С. 267.

² Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С. 206-210

сенсом будь-яке творіння духу – релігійну проповідь, політичний трактат, літературний твір, витвір мистецтва.¹

У XIV–XVII ст. виконання християнськими церквами своїх душпастирських завдань відбувалося на тлі конфлікту, що загострюється, між католицькою (державною) і православною (традиційною) церквами. У XVI ст. до цього додався новий чинник – розкол католицизму, протестантський рух – Реформація. Вона широко розповсюджується у верхах, імпонуючи ініціативним шляхтичам пропагандою підприємництва, орієнтацією на земні успіхи, як знак божественного обрання до спасіння. Шляхтичі популяризували нові ідеї в своїх маєтках, що проте не викликало відгуку в селянському середовищі.

У 1530–1540-ві рр. в Україні з'являються осередки протестантизму переважно кальвіністської віри (лютеранство було поширене менше), а також антихристиянська ересь социніанства, яка заперечувала практично всю християнську догматику (в тому числі засадничий догмат, без віри в який християнство не може існувати – боговтілення та воскресіння). В літературі часто помилково зараховують социніан (антитринітаріїв) до протестантів тільки на тій підставі, що антитринітарний рух активізувався в епоху Реформації. Однак вони не були протестантами, з християнством їх також нічого не пов'язує. "В 1573 році, коли в Сенаті у кальвіністів була переважна більшість, польський сейм провів рішення про вічну та всеохоплюючу віротерпимість, з якої виключалися лише социніани", – пише Норман Девіс.² Социніани-антитринітарії, зауважує Юліаш Бардах, не брали також участі в антикатолицьких конфедераціях протестантів (кальвіністів, лютеран) та православних, були виключені зі сфери чинності Варшавської конфедерації.³

У відповідь на Реформацію католицький світ Європи розпочинає Контрреформацію, складовою частиною якої стає розповсюдження католицизму на Схід. Східне християнство, на думку католиків, не відповідало статусу "істинного". У XVI ст. православ'я переживає занепад: з переходом в католицизм князів і магнатів церква бідніє, гинуть старі школи, бідніють господарства монастирів, згортається їх літературна, літописна, художня діяльність. Не рідко на церковних кафедрах з'являються випадкові люди, які заплатили за свою посаду королю – верховному покровителю всіх християн

¹ Горський В.С. Філософія в системі славістики // Історія і культура слов'ян. – К., 1993. – С. 43.

² Девіс Норман. Історія Європи. / Пер. с англ. Новосибірск, 2005.

³ Бардах Ю. Штуды з гісторыі Вялікага Княства літоускага. Мінск, 2002.

держави, розпоряднику "хлібами духовними" (право патронату). Ці персони збагачувалися за рахунок церковної казни, роками не приймали духовного сану, вели аморальний спосіб життя (тут і псове полювання, і багатоженство, і содомський гріх). Позиції православної церкви послаблювалися конфліктами в її середовищі, наприклад, протистояння єпископа Гедеона Балабана з Успенським львівським братством (1598–1602 рр.). У результаті авторитет православ'я занепадав.

Утім те явище, яке називають "кризою православної церкви", не було властиве лише цій церковній спільноті у Речі Посполитій. Моральною, інституційною, інтелектуальною кризою була охоплена і римо-католицька церква, де спостерігаються ті самі негативні явища (ці явища якраз і викривали протестанти). Крім того, варто порушити питання про джерела наших уявлень про "кризу православ'я". Переважна більшість фактів, які наводяться як доказ цієї кризи, це факти з католицької полемічної літератури, котра, власне, ставила за мету викриття вад православ'я. За словами історика церкви Леоніда Тимошенка, саме "Петро Скарга заклав уявлення про духовну кризу Руської церкви: її недоліки були оголошені великим гріхом, головне ж, вони перешкоджали "правдивому" християнському спасінню. Так чи інакше, але католицьким проповідникам таки вдалося не тільки виразно сформулювати, але й нав'язати концепцію глибокої інституційної та духовної кризи церкви". Згодом ідею "криза – реформа", яка обґрунтовувала Берестейську унію 1596 р., розвивали Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький та інші діячі унії.¹

У 1580-х рр. зав'язалася теологічна дискусія, ініційована католиками (Петро Скарга) про зміст православ'я, його язичницькі рудименти (двовірство, обрядовість). Єдиним виходом православ'я з кризи уявлявся союз із римським папським престолом. Із зустрічною критикою католицизму виступили і захисники православ'я, і прихильники Реформації. Виникла релігійна полеміка, що породила в Україні особливий вид літератури – полемічну. Яскравими авторами-полемістами були: Христофор Філалет, Іван Вишенський, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Василь Суразький, Йов Борецький, Стефан і Лаврентій Зизанії, Захарія Копистенський, Йоаникій Галятовський та багато інших. Не менш яскравими були постаті римо-католицьких та уніатських полемістів: Петро Скарга, Бенедикт Гербест, Федір Тишкевич-Скуминович, Павло Бойм,

¹ Тимошенко Л. Криза церковного життя Київської православної митрополії наприкінці XVI ст.: інтерпретації істориків і свідчення джерел // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 11-12. Дрогобич, 2008. С. 96-116.

Теофіл Рутка, Ян Кулеша, Миколай Ціховський, Лев Кревза, Ян Дубович, Йосафат Кунцевич, Іпатій Потій та ін. Головними питаннями, які порушувалися в ході полеміки були традиційні спірні питання греко-римських дебатів: старшинство папи над іншими єпископами, роль апостола Петра в соборі апостолів, філіокве (ісходження Св. Духа і від Сина), якого дотримувалася католицька церква, чистилище, заступництво святих, спосіб випікання просфор, целібат тощо. Новим у полеміці католицьких та православних богословів було питання: якою була церква у Давній Русі – православною чи католицькою? Кому належить честь називати себе Руською Церквою – уніатам чи православним?

У 1596 р. була підписана Берестейська унія, згідно з якою за рахунок православної створювалася нова церква – уніатська. Нею зберігався православний обряд, а догмати приймалися католицькі, визнавалося верховенство Римського папи. Єдиною "східною", "грецькою" церквою польська держава проголосила церкву уніатську, таким чином православна митрополія в Україні заборонялася. Незабаром православ'я втратило свою верхівку. Ініціатори церковної унії мали намір усунути кризу православ'я на українських землях. Проте їх "благі наміри" привели лише до розколу українців за конфесійною (віросповідною) ознакою. До уніатської церкви народні маси спочатку відносилося як до чужої, народженої в результаті зради вірі батьків. Приходським священикам не важко було підняти паству на захист храмів від посягань уніатів, що деколи доходило до озброєних сутичок: усе йшло до війни "Русі з Руссю". Через українську націю проходить лінія цивілізаційного розлому між католицизмом і православ'ям. У консервативному русинському світі уніати виявилися революційною, найбільш динамічною в культурно-духовному плані силою. Саме вони з'явилися першими передвісниками модернізації і вестернізації українського суспільства. Радикалізм прихильників унії сколихнув могутню православну фундаменталістську реакцію, що виплеснулася в козацьких бунтах, а пізніше в національно-визвольній війні середини XVII ст.

У 1621 р. за сприяння запорожців відроджується ієрархія: єрусалимський патріарх Феофан під захистом "козачої шаблі" висвятив нового київського митрополита Іова Борецького і декількох єпископів. Його гідним продовжувачем став Петро Могила, що добився від королівської влади

визнання православної ієрархії (1632 р.). Він зумів відновити церковне життя, надати авторитету і стабільності православ'ю.

Істотні труднощі випали і на долю уніатів: обіцяного королем і папою зрівняння з католиками на практиці не відбулося. З часом уніатська церква укріпила свої позиції. Митрополит Йосип Рутський сприяв підвищенню освіти духівництва, упорядковував церковне життя, закладав нові монастирі, запроваджував в чернецтві сувору дисципліну, добивався створення уніатської семінарії. На заході України в Новий час вже не православ'я, а унія протистоїть католицизму, пробуджує національну свідомість українців Галичини.

Складне становище українських церков – православної і греко-католицької – примушувало їх керівників шукати вихід з кризової ситуації. Значну роль мало відіграти створення незалежної української християнської церкви, тобто об'єднання церков під владою свого патріарха. У обговоренні ідеї брали участь Костянтин Острозький, Мелетій Смотрицький, Іов Борецький, Петро Могила і Йосип Рутський. Протягом першої половини XVII ст. не раз робилися спроби скликати всеукраїнський церковний собор. Жодна з них не здійснилася. Головна причина полягала в тому, що створення сильної української церкви не відповідало інтересам ані Речі Посполитої, ані Ватикану; позиції ж константинопольського патріархату, в світському плані підвладного мусульманському турецькому султану, були занадто слабкими. Таким чином, боротьба з Контрреформацією визначила найважливішу особливість культурного життя України другої половини XVI – першої половини XVII ст.: православна церква стала втіленням української самобутності.

3.4. Нові тенденції в освіті

Під впливом гуманістичних і реформаційних ідей на рубежі XVI–XVII ст. відбуваються вагомі зміни в освіті. До кінця XVI ст. визначальними у шкільній справі на українських землях залишалися візантійські традиції: школа при церкві (або монастирі), дяк ("дідакал", "майстер", "бакалавр") – шкільний вчитель, богослужбні книжки – підручники, програма навчання – буквар, церковний спів і письмо, мова навчання – церковнослов'янська.

На початку XVI ст. на терени України проникає реформаційний рух, направлений проти католицької церкви. Найбільш відчутними впливи Реформації стають у 50-х роках XVI ст. Реакцією католицької церкви на

Реформацію була контрреформація. Зокрема, у 1568 р. в українських землях розпочав діяльність орден єзуїтів (заснований у Парижі у 1534 р.). Ним було створено ряд шкіл: у Перемишлі, Фастові, Острозі, Львові, Вінниці. В Україні згодом діяло 23 єзуїтські колегії.

Єзуїти відкривали елементарні та середні школи й колегії з двома відділеннями – нижчим і вищим. До нижчого відділення належали гімназії, що мали п'ять класів. На вищому відділенні три роки вивчалася філософія і чотири роки – богослов'я. Освітні заклади організовувалися на зразок західноєвропейських вищих шкіл, в яких учні здобували найвищу освіту в межах Речі Посполитої. У 1569 р. єзуїтами була заснована Віленська колегія, яка вважалася найбільшим навчальним закладом Східної Європи. Польський король Стефан Баторій надав колегії права Академії, тобто дозвіл викладати богословські науки. Першим ректором Академії папа римський призначив Петра Скаргу – активного діяча єзуїтів.

Єзуїти створили в Європі найпрогресивніші навчальні заклади і за програмою, і за методикою, і за вимогами до педагогів. Вони забезпечували освіту вищого європейського гатунку. Такі школи були спокусливими для шляхти новими предметами, шкільним театром. Українці, які не мали рівноцінних православних шкіл, віддавали своїх дітей до цих колегій, де ті майже повністю втрачали усі ознаки національної ідентичності.

На противагу єзуїтській освіті багатий і впливовий магнат, князь Костянтин Острозький заснував 1576 р. у м. Острозі культурно-освітній центр нового типу. До нього входили колегія, літературно-науковий гурток, бібліотека і друкарня, яку протягом 1577–1582 рр. очолював відомий першодрукар Іван Федоров. Це по суті була перша вища школа європейського зразка в українських землях, що згодом дістала назву Академії. Першим ректором Академії був Герасим Смотрицький, письменник-полеміст і культурно-освітній діяч XVI ст. В Острозькому культурно-освітньому центрі викладання поєднувалося з науковою, перекладацькою й видавничою діяльністю. Навчання здійснювалося за поширеною у Європі системою "Семи вільних мистецтв". Тут вивчалися богослов'я і філософія, математика і астрономія, діалектика і логіка, старослов'янська, польська, грецька та латинська мови.

Острозька академія (1580–1608) протиставила польській експансії вітчизняну систему духовних цінностей. Академія, яку називали "трьохмовним

ліцеєм", "храмом муз", стала початком реального компромісу між традиціями ("грецьким благочестям") і новаціями ("латинською наукою"). Вона була навчальним закладом нового типу – слов'яно-греко-латинською академією. З Острозької академії вийшло багато видатних людей: Гаврило Дорофієвич, Йов Княгинецький, Мелетій Смотрицький, Ісайя Копистенський, Петро Конашевич-Сагайдачний. За час дії цього навчального закладу його закінчили близько 500 осіб, які стали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками.

Острозька академія залишила по собі значний слід в історії освіти й духовного життя України. Найвагомішою культурною пам'яткою Острозької академії було видання повної художньо ілюстрованої Біблії слов'янською мовою в 1581 р., текст якої вживався при богослужінні у православних церквах. За зразком Острозької академії вищі школи були створені в Турові – 1572 р., Володимирі-Волинському 1577 р., Слуцьку – 1580 р., Львові – 1586 р. Навчання в цих школах було доступне для дітей "всякого стану", убогих і багатих.

Окреме місце серед шкіл цього періоду займає польська Замойська академія, відкрита Яном Замойським у 1595 р. в західноукраїнському місті Замостьє. Фундатор академії вилучив із її програми богослов'я. Академія складалася з восьми класів. Бідних студентів не лише звільняли від плати за навчання, але й утримували в бурсі за рахунок фундатора. Студенти поділялися за національністю на п'ять груп: польська, литовська, руська, пруська та чужоземська. У школі вивчалися цивільне і публічне право; філософія; фізика; логіка і метафізика; математика; риторика і динаміка; поезія і синтаксис; антологія та орфографія. Після смерті фундатора Замойська академія встановила чотири факультети: теологічний, правничий, філософський та медичний. Академія перестала існувати з часу першого поділу Польщі (1772 р.). Із Замойської академії вийшли Касіян Сакович, ректор Київської братської школи; Ісайя Трофимович-Козловський, ректор Києво-Могилянської колегії; Сильвестр Косів, перший проректор цієї ж колегії.

Велику роль в організації культурно-освітніх установ відіграли братства – національно-релігійні громадські організації православного міщанства. Зокрема, у 1585 р. свою школу організувало Успенське братство Львову. Предмети викладалися тогочасною українською мовою. Викладали слов'янську та грецьку мови, а також "вільні науки". У 1586 р. тут було складено "Порядок шкільний", у якому, зокрема, викладено педагогічні вимоги до вчителя.

"Дидакал або вчитель цієї школи повинен бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, скромний, не хабарник, не грошолоб, не гнівливий, не задрісник, не насмішник, не соромітник, не чародій, не казкар, не пособник ересей, а прихильник благочестя, добрих справ, що в них себе проявляє, а не лише в таких чеснотах, то й учні будуть такі, як їх учитель ...

Учитель же, взявши доручену йому дитину, повинен навчати її свідомо доброї науки, за непослух карати не по-тиранські, а по-вчительські, не надмірно, а посилено, не розбещено, а спокійно й смиренно, не тільки по-світські, а й вище світських ...

Навчати й любити учитель повинен всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих..."

В цілому, в епоху "культурно-національного відродження" система просвіти виконувала не тільки пізнавальні та виховні функції, а значно більш широкі соціокультурні завдання, виступала засобом боротьби за віру і національне самовизначення.

На початку XVII ст. активізується рух зі створення братських шкіл у Центральній Україні. У 1615 р. було створено Київську братську школу, яка стала ідейно-культурним осередком національно-визвольної боротьби українського народу. Першим її ректором став Іов Борецький. У Київській братській школі вивчали грецьку, латинську, слов'янську, польську мови, а також поетику, риторику, філософію.

Діяльність Київського братства підтримувало Військо Запорізьке. У 1615 р. гетьман П. Конашевич-Сагайдачний з "усім військом запорізьким" вступив до Київського братства і взяв під захист братську школу. Кожний козак вносив 6 грошів вступних і 1,5 гроша щомісячно, які йшли на потреби братства та розвиток освіти. Майже всі свої кошти гетьман заповів Київській, Львівській і Луцькій братським школам.

Узагалі, козацтво відіграло значну роль у розвитку освіти в Україні. На думку Д. Яворницького, більшість січового війська за своєю грамотністю і начитаністю стояла так високо, що переважала у цьому відношенні середній, а може, і вищий стан людей свого часу. На землях Війська Запорізького низового були школи, які поділялися на січові, монастирські і церковнопарафіяльні. У січовій школі навчалися хлопчики, які з різних причин потрапили на Січ. Січові школярі вчилися читати, писати і співати. Вони обирали зі свого середовища двох отаманів – одного для підлітків, другого для малолітніх. Головним

учителем січової школи був ієромонах-установник, який, окрім своїх прямих обов'язків наставника, повинен був турбуватися про здоров'я хлопчиків. Про всі надзвичайні випадки у школі він повинен був доповідати кошовому отаману. Школа монастирська існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі й виникла разом з першою його церквою близько 1576 р. Школи церковнопарафіяльні існували майже при всіх церквах у паланках, по слободах, зимівниках і хуторах.

Видатну роль в розвитку української культури, зокрема, освіти, відіграв архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила (1596–1647). Він народився в Молдавії. Його батько, Симеон, був господарем Валахії, а згодом Молдавії. Освіту П.Могила здобув у Львівській братській школі, а потім навчався в університетах Польщі, Франції. Офіцером польської армії брав участь у битвах під Цецорою, Хотиним. Після обрання в 1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври П.Могила домагається у польського короля легального становища в Україні православної церкви поряд з уніатською, а також передачі їй Софійського собору, Видубицького монастиря, інших культових православних споруд.

Будучи київським митрополитом з 1632 р., за короткий час П.Могила надав українській православній церкві чітку організаційну структуру, здійснив реформу церковного обряду, систематизував догматику (він видав першу на східнослов'янських землях догматичну синтезу під назвою "Православное исповедание кафолической и апостольской церкви восточной"), підняв освіту духовенства. Реставрував Софійський собор, Києво-Печерський монастир, з його ініціативи почалися розкопки Десятинної церкви, що можна кваліфікувати як першу спробу археологічних досліджень Києва.

З іменем П.Могили пов'язане розгортання вищої і середньої освіти в Україні, зокрема створення Київського колегіуму шляхом злиття Київської братської школи та заснованої ним же в 1631 р. Лаврської вищої школи. Він дбав про розвиток Києво-Печерської лаврської друкарні, сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування у Валахії і Молдавії, сам підготував 29 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру. Все своє майно, кошти, бібліотеку, митрополиче вбрання, оздоблене коштовностями, П.Могила заповів Києво-Могилянській академії. Останніми його словами були: "Бережіть академію". Символічно те, що в незалежній Україні внесок П.Могили у створення вищої освіти

увіковічено запровадженням вищої нагороди МОН України – медалі імені П.Могили.

Таким чином, у першій половині XVII ст. в Україні вже існувала розгалужена мережа навчальних закладів. Високий рівень культури й освіченості українців у цей період відзначали чужоземці, які побували в Україні. Зокрема, Павло Алепський, який у 1653 р. проїздив Україною, відзначав: "Починаючи з Рашкова, по всій козацькій землі дивовижний і добрий факт спостерігали ми: всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх дружин і дочок уміють читати й знають порядок служб церковних і церковний спів, священники навчають сиріт і не дають їм блукати неуками по вулицях".
